

Tone Ferenc

Arhivsko gradivo za zgodovino osvobodilnega boja slovenskega naroda

I. O NEKATERIH ZNAČILNOSTIH ARHIVSKEGA GRADIVA IZ VOJNIH LET 1941—1945

Čas, v katerem je nastajalo arhivsko gradivo, o katerem bom govoril, ni bil naklonjen niti njegovemu nastajanju niti njegovemu varstvu. Ob nenehnem okupatorjevem zasledovanju vseh pojavov upornosti strogo ilegalni način političnega delovanja, v katerem so vsaj v prvem obdobju prevladovali članek, letak in ustna beseda, prav gotovo ni bil primeren za nastajanje kakšnih večjih količin pismenega gradiva. In še to, kar je nastalo, ni bilo varno pred uničenjem, saj vojni požar in pustošenje ne prizanašata niti človeku samemu niti njegovim stvaritvam. Ne moremo torej pričakovati, da bi v vojnem času nastalo toliko arhivskega gradiva kot v mirnem in da bi se od nastalega gradiva ohranilo v vojnih letih toliko kot v mirnih. Sodim, da nimamo v arhivih niti tretjine tistega gradiva, ki je nastalo v letih vojne na našem ozemlju.

Smo pa Slovenci glede ohranjenosti arhivskega gradiva iz vojnih let razmeroma na boljšem kot drugi narodi, ki so se tudi upirali nacističnemu in fašističnemu okupatorju. Kolikor namreč poznamo tovrstne razmere pri njih, lahko trdimo, da ni nobeno odporniško gibanje v okupirani Evropi ohranilo toliko gradiva, kot ga je osvobodilno gibanje malega slovenskega naroda. Tujci, ki nas včasih obiščejo, se nemalo čudijo, ko vidijo, kaj vse smo ohranili iz našega odpora: preseneča jih velika količina arhivskega gradiva, veliko število in kakovost fotografskih dokumentov, množina in tehnična dognanost narodno-osvobodilnega tiska itd. Zavidajo nam tudi drugi jugoslovanski narodi, ki vsega tega nimajo v takšnih količinah, naj npr. arhiv inštituta za narodno zgodovino v Titogradu hrani le 7.000 arhivskih dokumentov vseh vrst iz let 1941—1944, arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja in Muzej ljudske revolucije v Sarajevu pa skupaj okrog 40.000 dokumentov itd., medtem ko samo arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani hrani nekaj milijonov dokumentov iz vojnih let 1941—1945.

K temu, da se je na Slovenskem ohranilo razmeroma veliko gradiva iz narodnoosvobodilnega boja, je prav gotovo pripomogla velika širina osvobodilnega gibanja, ki je zajelo večino slovenskega naroda, velika organizacijska razvejanost in pestrost tega gibanja, obstoj osvobojenih, polosvobojenih in po našem gibanju nadzorovanih ozemelj, prizadevanje nekaterih ustanov in po-

sameznikov, da bi ohranili čimveč gradiva, ker so se zavedali, da gre za veliki čas, za prelomno obdobje slovenske zgodovine, ki ga bo mogoče ponazoriti le, če bo ohranjeno gradivo, in ne nazadnje obstoj in delo Znanstvenega inštituta pri predsedstvu SNOS, katerega 25-letnico ustanovitve smo počastili tudi s tem posvetovanjem. Za vsako od teh navedb bi mogel podati natančnejše dokaze, a mi tega na tem mestu ni mogoče storiti. Deloma sem to storil pred desetimi leti v svojem predavanju slovenskim arhivistom v Škofji Loki. (Prispevki za zgodovino delavskega gibanja, 1960, št. 1, str. 329—349)

Okolnost, da se je na Slovenskem ohranilo razmeroma mnogo arhivskega gradiva iz narodnoosvobodilnega boja, je za naše zgodovinopisje zelo ugodno in je njene posledice čutiti na mnogih delovnih področjih: sodim, da imajo številna zgodovinska in druga dela o narodnoosvobodilnem boju na Slovenskem večjo dokumentarno težo kakor drugod, na Slovenskem je več načrtnejših in sistematičnejših akcij za izdajanje arhivskega gradiva kakor drugod, več je tudi načrtnejšega in sistematičnejšega prizadevanja za pisanje tehtnejših monografskih del o narodnoosvobodilnem boju itd. Ni seveda večja ohranjenost arhivskega gradiva edini vzrok za vse to, je pa prav gotovo eden izmed pomembnejših.

Kljub temu, da je na Slovenskem razmeroma še precej ohranjenega arhivskega gradiva iz narodnoosvobodilnega boja, pa obstajajo tudi velike vrzeli, ki zelo otežujejo raziskovalno delo. Kakor je za nekatere dogodke ali obdobja arhivskega gradiva na pretek, ga za druge sploh ni ali ga je zelo malo. Tako je raziskovalcu včasih težko enakomerno obdelati kakšne širše teme, ker ga velika količina ohranjenega gradiva sili k podrobnejšemu, natančnejšemu prikazu nekega dogodka, hkrati pa ga popolno ali delno pomanjkanje gradiva za prikaz drugega dogodka sili k improvizaciji, analogiziranju in posploševanju.

Zlasti vsi zelo občutimo pomanjkanje arhivskega gradiva civilnih in vojaških organov narodnoosvobodilnega gibanja za leto 1941 in tudi še za prvo polovico leta 1942. To gradivo je zanesljivo propadlo in vedno hujše se kažejo posledice te izgube: ne manjka nam sicer toliko podatkov za prikaz politične linije in delovanje vodstvenih organov narodnoosvobodilnega gibanja, bolj nam manjkajo podatki za prikaz organiziranosti terena, dela Osvobodilne fronte, KPS in drugih dejavnikov na terenu. Kako daleč smo še od zanesljive slike, kaže med drugim tudi to, da različni pisci za isti čas navajajo različno število okrožij na Slovenskem, da o številu nižjih enot sploh ne govorimo. Dvojne naloge se je ob 20-letnici vstaje slovenskega naroda zavedal tokrat formirani II. zgodovinski oddelek tega inštituta, namreč naloge, da je treba trditev o številčni premoči pripadnikov delavskega razreda v prvih partizanskih enotah na Slovenskem kvantitativno dokazati, in naloge, da je treba za prikaz političnih in organizacijskih razmer narodnoosvobodilnega gibanja na terenu zbrati dopolnilno gradivo. Medtem ko je bila prva naloga kljub velikim oviram vendarle uresničena, pa je za popolno uresničitev druge zmanjkalo sredstev, dobre volje in tudi naklonjenosti nekaterih dejavnikov, ki so takrat odločali o našem delu.

Začetek prvih ohranjenih registratur vodstvenih organov narodnoosvobodilnega gibanja na Slovenskem je proti koncu leta 1942. Za poznejši čas se postopoma, zlasti od 1943. leta večja število ohranjenih arhivskih fondov, a občutimo hudo pomanjkanje nekaterih zvrst arhivskega gradiva. Mislim predvsem na tiste zvrsti, ki bi raziskovalcem pomagale prodreti globlje v bistvo samih razvojnih procesov narodnoosvobodilnega boja, ki bi pojasnjevale takšne ali

drugačne ukrepe vodstva narodnoosvobodilnega gibanja. Tako niso ohranjeni zapisniki sej CK KPS, glavnega poveljstva slovenskih partizanskih čet oziroma glavnega štaba NOV in PO Slovenije in le za seje izvršnega odbora OF od začetka leta 1943 dalje obstajajo skromni, vendar zelo dragoceni zapisniki, ki jih je napisal njegov organizacijski sekretar dr. Marijan Breclj. Za nekatera obdobja jih dopolnjujejo dnevniški zapiski Edvarda Kocbeka in Toneta Fajfarja. Enako nimamo skoraj nobenih zapisnikov za seje pokrajinskih vodstev narodnoosvobodilnega gibanja.

Ena izmed značilnosti ohranjenega arhivskega gradiva iz narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem je tudi ta, da gradivo ni ohranjeno enakomerno za vse slovenske pokrajine. Zlasti kričeče je nesorazmerje med ohranjenim gradivom za Primorsko na eni in Štajersko ali Koroško na drugi strani, saj ga ima prva sama nekajkrat več kakor drugi dve skupaj. Seveda to postavlja raziskovalce narodnoosvobodilnega boja na Štajerskem ali Koroškem v neugodnejši položaj, saj je treba za prikaz političnih razmer na terenu zbrati še več dopolnilnega gradiva. Še bolj neugoden je položaj za Prekmurje, kjer se od arhivskega gradiva, ki so ga ustvarile ustanove narodnoosvobodilnega gibanja ali posamezniki, ni ohranilo prav nič.

Značilno za arhivsko gradivo na Slovenskem za vojni čas je tudi to, da se je ohranilo razmeroma mnogo okupatorjevega gradiva, zlasti še gradiva italijanskega okupatorja. Vendar moramo tudi pri tem ugotavljati, da manjka zlasti gradivo najvišjih okupacijskih ustanov in organov na Slovenskem. Tako nimamo nobene od registratur šefov civilne uprave za Slovensko Štajersko in Gorenjsko, ker sta konec leta 1941 prenesla svoja sedeža iz Maribora, oz. z Bleda v Gradec in Celovec in ju verjetno hranijo tamkajšnje arhivske ustanove. Tudi od visokega komisarja za ljubljansko pokrajino imamo le del (kakih 6 fasciklov) registrature, medtem ko drugi del verjetno hrani arhiv republiškega sekretariata za notranje zadeve SRS. Raziskovalci vojaške plati narodnoosvobodilnega boja od jeseni leta 1943 dalje pa pogrešajo zlasti registraturi obeh operativnih štabov za uničevanje partizanov, ki sta imela svoja sedeža v Ljubljani in Trstu. Usoda teh registratur je popolnoma neznan.

Namenoma sem se omejil na prikaz osnovnih značilnosti arhivskega gradiva iz narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem. V natančnejše naštevaje ali celo opisovanje ohranjenih arhivskih fondov in zbirk se ne morem spuščati. Sicer pa sem to že storil pred desetimi leti v omenjenem predavanju slovenskim arhivistom v Škofji Loki in danes imamo vsaj za Slovenijo na voljo tudi že natančnejše preglede ohranjenega arhivskega gradiva. V nadaljevanju bom prikazal nekaj vprašanj, ki zadevajo ohranjenost, varstvo in dostopnost arhivskega gradiva doma in na tujem.

II. ARHIVSKO GRADIVO NA SLOVENSKEM

Pred leti smo bili glede informacije o ohranjenosti in varstvu arhivskega gradiva odvisni še od podatkov posameznih arhivskih ustanov in njihovih sodelavcev; leta 1965 pa je Društvo arhivarjev Slovenije izdalo prepotrebni Vodnik po arhivih Slovenije, v katerem so tudi podatki o ohranjenih arhivskih fondih in zbirkah iz narodnoosvobodilnega boja. Po tem pregledu — žal ne zajema gradiva, ki ga hranita arhiva centralnega komiteja ZKS in republiškega sekretariata za notranje zadeve SRS — hrani arhivsko gradivo iz narodno-

osvobodilnega boja na Slovenskem več kot 30 slovenskih arhivskih, muzejskih in drugih ustanov (od teh so 4 samostojne arhivske ustanove, 3 specialni arhivi v drugih ustanovah, kar 23 pa je muzejskih ustanov, 1 knjižnica itd.). Skupno hranijo okrog 850 tm arhivskega gradiva. Že površen pregled nad količino gradiva, ki ga hrani teh 30 ali več ustanov, kaže dve značilnosti. Prva značilnost je velika koncentracija arhivskega gradiva v eni, dveh ali treh ustanovah, med katerimi vsekakor prevladuje arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani s 586,93 tm gradiva, za njim so Arhiv Slovenije s 120 tm, Muzej narodne osvoboditve Maribor z 92,35 tm in arhiv CK ZKS s 16,50 tm gradiva; arhiv republiškega sekretariata za notranje zadeve SRS izpuščam, ker zanj nisem uspel dobiti ustreznih podatkov. Vse druge ustanove hranijo manj kot 6 tm arhivskega gradiva, nekatere le po nekaj dokumentov. Bila je torej po vojni ustvarjena močna koncentracija ogromne večine arhivskega gradiva iz narodnoosvobodilnega boja zlasti v arhivu Znanstvenega inštituta pri predsedstvu SNOS oziroma Muzeja narodne osvoboditve. Druga značilnost arhivskega gradiva iz narodnoosvobodilnega boja je velika razdrobljenost zelo majhne količine gradiva med velikim številom raznih, zlasti muzejskih ustanov. 18 ustanov hrani vsaka manj kot 1 tm gradiva. Vsaka ustanova je v glavnem obdržala vse tisto gradivo, ki ga je zbrala na svojem območju in se ni ozirala na to, ali je za varstvo in zaščito arhivskega gradiva dovolj usposobljena, tj. ali ima primerno arhivsko skladišče, strokovno usposobljen kader in razpoložljiva sredstva za konservatorsko zaščito gradiva. V mnogih primerih se take ustanove tudi pozneje niso usposobile za varstvo in zaščito arhivskega gradiva. Da jim ne bi jemali dobre volje za odkrivanje, iskanje in reševanje arhivskega gradiva na terenu, seveda ni bilo večjih prizadevanj ali celo pritiskov, naj gradivo izročijo drugim, ustrežnejšim ustanovam. Postavljam pa vprašanje, ali ni vendarle že čas, da združimo izvirno arhivsko gradivo iz narodnoosvobodilnega boja, ki je glede na svojo življenjsko pot navadno zelo občutljivo in nemalokrat poškodovano, v večjih ustanovah, ki so dovolj usposobljene za njegovo varstvo in zaščito? Sodim, da tolikšnemu številu ustanov tako majhne količine arhivskega gradiva niti niso tako nujno potrebne za njihovo delo, saj v mnogih primerih niti ne gre za najpomembnejše gradivo z njihovega območja. Vse bolj dostopna tehnična sredstva preslikave arhivskih dokumentov pa omogočajo, da bi se tiste ustanove, ki bi se odpovedale nadaljnemu neustreznemu varstvu izvirnega arhivskega gradiva iz narodnoosvobodilnega boja, dobile v zamenjavo fotokopije ali xerox-kopije najpomembnejših dokumentov iz njihovega gradiva. Toda do sedaj se je edinole Muzej ljudske revolucije Slovenije odpovedal varstvu arhivskega gradiva in tudi tisto gradivo, ki ga njegovi sodelavci še dobijo na terenu, sproti izročila arhivu Inštituta za zgodovino delavskega gibanja v Ljubljani, in vendar nista s tem nikakor prizadeta njegov ugled in delo.

Razbitost arhivskega gradiva na razne ustanove ne bi niti bila tako problematična, ko bi posamezne ustanove hranile cele fonde ali zbirke. Toda gradivo je razbito zlasti tako, da en fond ali zbirko hranita dve ustanovi, v nekaterih primerih pa celo več ustanov. Najizrazitejši je verjetno primer fonda komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo, ki jo hranita najmanj dve ustanovi v Ljubljani (arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja in Arhiv Slovenije) in dve v Beogradu (arhiv Vojaškega zgodovinskega inštituta in Arhiv Jugoslavije). In če še upoštevamo to, da je komisija za ugotavljanje zločinov sama izločala gradivo iz okupatorskih arhivskih

fondov kot dokazno gradivo in ga pred svojo ukinitvijo ni vrnila v fonde, se nam razdrobljenost gradiva pokaže še večja in kritičnejša. Postavljam vprašanje, ali ne bi bilo potrebno in koristno združiti posamezne dele razbitih arhivskih fondov v celoto in naj bi fonde prevzela v varstvo in jih strokovno uredila najustreznejša ustanova?

Velika večina arhivskega gradiva za zgodovino narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem, ki ga hranijo slovenske arhivske in druge ustanove v Sloveniji, je že urejena do take stopnje, da ga je mogoče uporabljati za znanstveno-raziskovalno delo. Veliko število fondov in zbirk je tudi že dokončno urejenih in popisanih, ostalo pa je v stopnji urejanja. Povsem neurejenega arhivskega gradiva je le malo. Žal mi čas ne dopušča, da bi kaj več govoril o problematiki urejanja tega arhivskega gradiva, rad bi pa vendarle poudaril, da bodo morale nekatere ustanove, ki hranijo večje količine tega gradiva, med njimi zlasti arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, v prihodnje posvečati tej nalogi več pozornosti kot doslej.

Prepočasi, a vendarle se izboljšujejo tudi razmere glede dostopnosti arhivskega gradiva iz narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem. Večina gradiva je bila dostopna za znanstveno raziskovalno delo že kmalu po osvoboditvi, čeprav je bilo takrat gradivo še neurejeno. Samo deloma dostopno je bilo nekaj časa gradivo v arhivu CK ZKS, skoraj popolnoma nedostopno pa v arhivu republiškega sekretariata za notranje zadeve SRS. Ta arhiv pa je v poslednjih letih vendarle izročil arhivu inštituta več kot 25 tm arhivskega gradiva in še letos ga ponovno namerava izročiti novih 25 tm. Predstavnikom inštituta je bilo nekajkrat zagotovljeno, da tam ne bo nihče uničeval nobenega zgodovinskega gradiva, nastalega do osvoboditve maja leta 1945, da pospešeno pripravljajo izročitev tega gradiva ustreznim arhivskim ustanovam in da bodo od gradiva, nastalega v letih vojne, obdržali le arhiv VOS in OZNA, fonde nekaterih nemških policijskih ustanov in nekatere osebne zbirke gradiva.

III. ARHIVSKO GRADIVO V ARHIVIH ZUNAJ SLOVENIJE

Najpomembnejše gradivo za zgodovino narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem, ki je zunaj Slovenije, a v Jugoslaviji — hrani arhiv Vojaškega zgodovinskega inštituta JLA v Beogradu. Od gradiva partizanskih enot oziroma enot narodnoosvobodilne vojske Jugoslavije ta arhiv nima kakšnih večjih zaključenih fondov slovenskih enot, ima pa precej gradiva za Slovenijo v fondih vrhovnega štaba NOV in PO Jugoslavije oziroma generalštaba JLA. Zlasti mnogo je tam pomembnih dokumentov od leta 1943 dalje, ko so bile stalnejše in pogostejše zveze med vrhovnim štabom NOV in POS in glavnim štabom NOV in PO Slovenije. Je tudi nekaj zbirk gradiva vojaških enot iz Slovenije, ki so ga njihovi štabi po vojni sami izročili temu arhivu. Danes je težko ugotavljati izvor tega gradiva, ker je arhiv Vojaškega zgodov. inštituta pred dvajsetimi leti — proti sodobnim arhivskim načelom — razbil nekatere arhivske fonde, zlasti fonde partizanskih in narodnoosvobodilnih enot, ter gradivo uredil po njegovih tvorcih.

Od gradiva, ki ga hrani arhiv Vojaškega zgodov. inštituta, je za zgodovino narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem najpomembnejše gradivo italijanskega okupatorja. Še zlasti pomemben je del fonda štaba II. italijanske armade, ki vsebuje tudi poročila in dopise podrejenih ustanov in enot iz Slovenije in

sicer za čas od leta 1940, ko se je italijanska vojska pripravljala za napad na Jugoslavijo, do jeseni leta 1943, ko je na njenem ozemlju kapitulirala.

Gradiva nemških okupacijskih ustanov in enot, nanašajočega se na Slovenijo, je v tem arhivu znatno manj. V glavnem gre za gradivo, ki je prišlo tja preko državne komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Jugoslavijo in spada dejansko v fonde, ki jih hranijo arhivske in druge ustanove na Slovenskem. Nekatere skupine gradiva so po kakšnih drugih poteh prišle v omenjeni arhiv, nekaj gradiva pa so v Sloveniji zaplenile enote JLA ob svojih končnih operacijah za osvoboditev naše domovine spomladi leta 1945.

Znano je, da je Vojaški zgodovinski inštitut v Beogradu zbral skoraj vse gradivo narodnoosvobodilnih in okupatorskih vojaških ustanov in enot iz vse Jugoslavije, razen iz Slovenije. Da je gradivo ostalo v Sloveniji, kjer ga je moč najuspešneje uporabljati v znanstveno-raziskovalne in druge namene, gre zasluga Znanstvenemu inštitutu in njegovim takratnim sodelavcem, ki so za to dobili tudi podporo nekaterih slovenskih političnih delavcev. Vendar nekateri še vedno postavljajo na dnevni red vprašanje, ali bo gradivo iz Slovenije vendarle kdaj izročeno arhivu Vojaškega zgodovinskega inštituta v Beogradu, o čemer priča tudi referat podpolkovnika Dragomira Mitrovića na posvetovanju o nekaterih problemih zbiranja in obdelave zgodovinskega gradiva iz narodnoosvobodilnega boja, ki je bilo decembra lani v Beogradu.

Podobno kot je v fondu vrhovnega vojaškega organa narodnoosvobodilnega gibanja nekaj gradiva iz Slovenije, ga najdemo tudi v fondih političnih organov, zlasti še v fondu CK KPS. Ta fond in tudi druge podrobne fonde, npr. CK SKOJ, CO USAOJ, CO AFŽ in AVNOJ, danes hrani samostojni arhiv za delavsko gibanje Jugoslavije v Beogradu. Še posebno pomembna so nekatera poročila CK KPS, IOOF in Edvarda Kardelja, ki so ohranjena le v tem arhivu. Ta arhiv je dobil pred leti tudi mikrofilme gradiva oddaj radijske postaje »Slobodna Jugoslavija«, ki vsebujejo tudi podatke o narodnoosvobodilnem boju na Slovenskem.

Po nekaterih vesteh naj bi hranil gradivo, zanimivo za zgodovino narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem, tudi arhiv Državnega sekretariata za notranje zadeve SFRJ. Dobil ga je iz arhiva republiškega sekretariata za notranje zadeve SRS za svoje operativne namene, za izdelavo nekaterih elaboratov, zlasti pa za sestavo številnih priložnih knjig »Nemška obavešajna služba«, izdanih le za službeno uporabo leta 1957. Ker je bila izražena bojazen, da bi državni sekretariat za notranje zadeve, ki se enako kot republiški sekretariati postopoma razbremenjuje zgodovinskega gradiva, mogel to gradivo izročiti kaki zvezni arhivski ali drugi ustanovi, ki bi ga cela leta imela za nedostopno, smo zaprosili arhiv republiškega sekretariata, naj se zavzame za vrnitev gradiva Sloveniji.

IV. ARHIVSKO GRADIVO V TUJIH ARHIVIH

Arhivskega gradiva za zgodovino narodnoosvobodilnega boja na Slovenskem ne hranijo samo arhivske in druge ustanove v Sloveniji, temveč tudi zunaj nje in še zlasti zunaj Jugoslavije. Niso sicer še znana vsa nahajališča arhivskega gradiva zunaj Jugoslavije, vendar nas tisto, za kar vemo, sili k vedno večjemu spoznanju, da brez upoštevanja arhivskega gradiva iz arhivov zunaj Jugoslavije ni mogoče uspešno raziskovati nekaterih dogodkov ali celih obdobj

iz našega narodnoosvobodilnega boja. Res je, da gre v arhivih zunaj Jugoslavije skoraj izključno le za okupatorjevo gradivo, vendar brez skrbne uporabe tudi tega gradiva ne more biti popolne slike tedanjih velikih dni.

Možnost za uporabo arhivskega gradiva iz tujih arhivov se je v poslednjih letih skoraj povsem spremenila. Nekaj časa po drugi svetovni vojni je bilo zgodovinarjem na razpolago le tisto gradivo nemškega akupatorja, ki so ga bili zbrali štirje veliki zavezniki in ga uporabljali na procesu proti velikim nacističnim zločincem v Nürnbergu (Proces des grands criminels de guerre devant le tribunal militaire Nuremberg, I-XLII, Nürenberg 1949). Teže kot do tega gradiva je že bilo priti do gradiva 13. t. im. nadaljnjih procesov proti posameznim skupinam nemških vojnih zločincev pred ameriškim vojaškim sodiščem v Nürnbergu. Najmanj dva procesa, tj. 8. in 11., sta obravnavala tudi nekatere vrste zločinov nemškega okupatorja v Sloveniji. Izbrano, v angleški jezik prevedeno in tiskano gradivo teh procesov (Trials of War Criminals before the Nuremberg Military Tribunals under Control Council Law No 10) je laže dostopno, precej teže pa je priti do celovite, ciklostilirane zbirke gradiva (Official Transcript of the American Military Tribunal No I in the matter of United States of America against...), ki je v Jugoslaviji ni, pač pa je v arhivih inštituta za sodobno zgodovino v Münchnu, glavne komisije za ugotavljanje zločinov nacistov na Poljskem v Varšavi, osrednjem nemškem arhivu v Potsdamu itd.

V poslednjih desetih letih pa so se za znanstvenike začeli odpirati arhivi na zahodu in vzhodu, ki hranijo bogato arhivsko gradivo nacističnih ustanov in med njimi je tudi gradivo za zgodovino narodnoosvobodilnega boja v Sloveniji. Seveda pri tem nimam v mislih samo gradiva o partizanskih akcijah in okupatorjevih ofenzivah, represalijah, zločinih itd., temveč tudi gradivo o upravnih, gospodarskih in drugih okupacijskih vprašanjih, ki jih bo naše zgodovino pisje moralo nekoč tudi začeti obdelovati.

Fondi najvišjih nacističnih in fašističnih državnih in političnih ter vojaških ustanov so bili ob koncu druge svetovne vojne na različnih mestih in so jih zaplenile in za nekaj časa obdržale tako zahodne sile kakor tudi sovjetska armada. Obe strani sta jih po letu 1949 začeli vračati Zahodni in Vzhodni Nemčiji. Medtem ko so jih v Vzhodni Nemčiji v glavnem že uredili in odprli za znanstveno raziskovanje, pa so fondi, ki so jih zahodne sile vrnile Zahodni Nemčiji, v glavnem še neurejeni in nedostopni za raziskovalno delo. Zato je tembolj pomembno delo National Archives v Washingtonu, ki je večino fondov mikrofilmal in gradivo vsaj na tak način napravil dostopno za znanstveno uporabo.

Ni mogoče na tem mestu natančneje opisovati gradiva niti ni mogoče navesti vseh fondov, v katerih je gradivo za Slovenijo. Zlasti mnogo ga je v fondih bivšega inštituta za nemštvo v inozemstvu, osebnega štaba državnega vodje SS, vrhovnega vojaškega poveljstva, poveljstva II. nemške armade, poveljstev nekaterih armadnih zborov in divizij, ki so bile daljši ali krajši čas med drugo svetovno vojno na Slovenskem. Gre torej za fonde nacističnih ustanov, ki sicer niso bile na našem ozemlju, a so dobivale poročila od podrejenih ustanov, ki pa so bile pri nas, in tudi za fonde nekaterih nemških enot, ki so bile le za krajši ali daljši čas na našem ozemlju. Le pri fondu Himmlerjevega osebne štaba sem ugotovil, da ima vključen del fonda poveljnika redarstvene policije za alpske pokrajine z Bleda in del fonda gestapovske postojanke Trzič na Gorenskem.

Do leta 1967 smo poznali le mikrofilmano gradivo nemškega okupatorja. Tega leta pa je omenjeni National Archives Washington začel izdajati vodnike po mikrofilmanem gradivu italijanskih vojaških in drugih ustanov. Izvirno italijansko gradivo je najprej zaplenila nemška vojska v Rimu, na Reki, v Vidmu itd. ob italijanski kapitulaciji; prepeljala ga je v Ingolstadt in München, kjer ga je spomladi leta 1945 zaplenila ameriška vojska. Nekateri fonde pa so zavzniki zaplenili spomladi leta 1945 v severni Italiji. Tudi to gradivo so v Združenih državah Amerike mikrofilmali in končno vrnili Italiji. Ze površen pregled teh mikrofilmov pokaže, da gre za zelo bogato arhivsko gradivo in se na dogodke na Slovenskem nanaša vsebina desettisočev mikrofilmskih posnetkov. Gre za gradivo poveljstev II. italijanske armade na Sušaku, XI. armadnega zbora v Ljubljani, divizij, ki so bile na Slovenskem itd. Gradivo iz Mussolinijeve pisarne, ki so ga prav tako mikrofilmali, ima za Slovenijo manjši pomen kakor pa gradivo vojaških ustanov. Gre namreč le za posamezne dokumente in ne za kakšne večje skupine gradiva.

Mikrofilmano gradivo nemškega in italijanskega okupatorja so iz National Archives v Washingtonu naročevale posamezne arhivske in raziskovalne ustanove ter posamezniki iz vse Jugoslavije in ni bilo med njimi pri tem skoraj nobenega sodelovanja. Posebni komisiji, ki jo je ustanovil inštitut za sodobno zgodovino v Beogradu iz strokovnjakov, ki so še največ uporabljali mikrofilmsko gradivo, je vendarle uspelo, da so vsaj ustanove v Beogradu združile mikrofilmsko gradivo v arhivu Vojaškega zgodovinskega inštituta, ki se je zavezal, da bo izdelal ustrezen pregled vsega gradiva (okrog 1000 mikrofilmskih navitkov z več kot milijon posnetkov).

Žal je izvirno gradivo, ki so ga Združene države Amerike vrnile Zahodni Nemčiji in Italiji, še vedno nedostopno za raziskovalno delo. To je zelo neugodno, ker v Alexandriji pri Washingtonu niso mikrofilmali prav vsega gradiva; nekaj, kar se jim ni zdelo preveč pomembno, so mikrofilmali le izbrano. Ugotovil sem, da je tudi nekatero gradivo za Slovenijo mikrofilmano le izbrano in ne v celoti.

Med evropskimi arhivi, ki hranijo največ gradiva za Slovenijo, so Politični arhiv nemškega zunanjega ministrstva v Bonnu, Nemški zvezni arhiv v Koblenzu in Nemški osrednji arhiv v Potsdamu, prva dva torej v Zahodni in tretji v Vzhodni Nemčiji.

V političnem arhivu nemškega zunanjega ministrstva v Bonnu je gradivo za vprašanje okupacije in narodnoosvobodilnega boja v Sloveniji najti v fondih nekaterih oddelkov, zlasti v fondih državnega sekretarja in oddelka za notranjost, dalje v fondih nemškega generalnega konzulata v Ljubljani in nemškega poslaništva v Zagrebu. Večino tega gradiva nekateri raziskovalci že poznamo, ker smo ga uporabljali; to je namreč eden izmed redkih arhivov v Zahodni Nemčiji, ki je, potem ko so ga zahodne sile vrnile, odprt tudi za naše raziskovalce. Rad pa bi na tem mestu opozoril, da bogato gradivo nemškega generalnega konzulata v Ljubljani še ni bilo niti mikrofilmano niti drugače uporabljeno in bi bilo koristno kaj ukreniti, da bi ga pregledali in mikrofilmali. Mnogo je v njem zlasti podatkov o nacionalnih nasprotjih med Nemci in Slovenci in o delu Komunistične partije Slovenije.

Nemški zvezni arhiv v Koblenzu hrani izvirno arhivsko gradivo oblastnih in upravnih organov tretjega rajha, ki so ga zahodne sile vrnile Zahodni Nem-

čiji, razen fondov vojaških ustanov in enot, ki jih hrani Vojaški arhiv v Freiburgu/Breisgau. Kot že rečeno to gradivo za naše raziskovalce še ni dostopno. Enako ni dostopen za nas zelo bogat fond štabnega urada državnega komisarja za utrjevanje nemštva, ki obsega kakih 6 vagonov gradiva o nacističnem raznarodovalnem delu v Evropi. Zanimivo je, da le-tega ameriška vojska ni odpeljala v Združene države Amerike, kot je to storila z drugim gradivom, temveč ga je hranila v posebnem Berliner Document Centru, kjer so ga nekateri raziskovalci še lahko uporabljali. Ko ga je prevzela omenjena nemška arhivska ustanova v Koblenzu, pa je postal nedostopen, kakor izjavljajo, ker da ni urejen. Po nekaterih dokumentih, katerih prepise sem imel priliko videti pri nekem nemškem raziskovalcu, sodim, da je ta fond prvorazrednega pomena za proučevanje nekaterih vidikov nacistične okupacije v Sloveniji.

V tretjem pomembnem nemškem arhivu, to je v Nemškem osrednjem arhivu v Potsdamu, je arhivskega gradiva za Slovenijo neprimerno manj. Arhiv je sicer zelo bogat, ima pomembne fonde nacističnih ministrstev in drugih osrednjih ustanov, vendar je v njem gradiva za Slovenijo malo. Zlasti razočaran bi bil tisti, ki bi v fondu nemškega notranjega ministrstva iskal kakšno pomembnejše gradivo o nemški okupaciji slovenskih predelov, saj ga bo dobil le za dva ali tri drobne svežnje. Tudi gradiva, za katerega trdno vemo, da bi moralo biti v tem fondu, tam ni mogoče najti. Nekoliko več ga je mogoče dobiti v fondu Rechnungshof des Deutschen Reiches in v fondu ministrstva za prosveto, znanost in vzgojo.

Kljub intenzivnemu iskanju in povpraševanju pa še nismo mogli izvedeti za usodo nekaterih arhivskih fondov, katerih gradivo bi bilo zelo pomembno za zgodovino našega narodnoosvobodilnega boja. Prav nič ne vemo o usodi registratur šefa varnostne policije in varnostne službe oziroma glavnega državnega varnostnega urada v Berlinu, pod katerega so spadale gestapovske ustanove v naših krajih, šefa redarstvene policije, pod katerega so spadale policijske enote, ki so se pri nas bojevale proti partizanskim oddelkom in narodnoosvobodilni vojski itd. Naj omenim, da se v Zahodni Evropi vprašujejo, ali je Sovjetska zveza res izročila Vzhodni Nemčiji že vse fonde in ali ni nekaterih obdržala. Zato lahko računamo s tem, da bodo sčasoma prišli na dan še kakšni fondi, pomembni za zgodovino našega narodnoosvobodilnega boja.

Posebno vprašanje pomeni arhivsko gradivo v avstrijskih arhivih. Če nam pridobivanje gradiva nemškega okupatorja iz nemških arhivskih ustanov še nekako uspeva, pa iz avstrijskih ustanov ni mogoče dobiti prav ničesar. Gradivo, mlajše od 50 let, je tudi za njihove zgodovinarje povsem nedostopno. Domnevamo, da so tam registrature nekaterih najpomembnejših okupacijskih ustanov iz Slovenije, npr. registraturi šefov civilne uprave za Slovensko Štajersko in Gorenjsko, imajo pa tudi gradivo, ki so ga pred koncem vojne odpeljali tja iz Maribora, z Bleda itd.

Gradivo za zgodovino narodnoosvobodilnega boja v Sloveniji, ki ga hranijo arhivske ustanove zunaj Jugoslavije, sicer še daleč ni tako obsežno in bogato, kakor tisto, ki ga hranijo naši arhivi, zlasti arhivi Inštituta za zgodovino delavskega gibanja, CK ZKS in Muzeja narodne osvoboditve v Mariboru. Je pa pomemben in nepogrešljiv vir, brez katerega ni mogoče podati natančnejše in zvestejše slike našega velikega časa.

V. PREGLED USTANOV V SLOVENIJI, KI HRANIJO ARHIVSKO GRADIVO
IZ NOB

USTANOVA	GRADIVO					
	NOB		Okupator. in dr.		Skupaj	
	Fondi in zb.	tm	Fondi in zb.	tm	Fondi in zb.	tm
Arhiv inštituta za zgodovino delavskega gibanja	383	138,11	261	448,82	644	586,93
Arhiv centralnega komiteja ZKS	16	16,00	1	0,50	17	16,50
Arhiv republiškega sekre- tariata za notr. zadeve	?	?	?	?	?	?
Muzej narodne osvoboditve Maribor	6	0,31	21	92,04	27	92,35
Arhiv Slovenije	—	—	13	120,00	13	120,00
Gorenjski muzej v Kranju	1	3,10	8	2,81	9	5,91
Goriški muzej v Kromberku	25	3,74	—	—	25	3,74
Zgodovinski arhiv Celje	—	—	5	3,70	5	3,70
Pokrajinski arhiv Maribor	—	—	11	2,48	11	2,48
Tržiški muzej, Tržič na Gorenjskem	4	1,71	—	—	4	1,71
Slovenski šolski muzej, Ljubljana	23	1,70	1	0,10	24	1,80
Belokranjski muzej, Metlika	13	1,50	—	—	13	1,50
Pokrajinski muzej Kočevje	2	0,80	1	0,21	3	1,01
Loški muzej, Škofja Loka	10	0,50	1	0,71	11	1,21
Mestni muzej, Ptuj	2	0,45	1	0,28	3	0,73
Tolminski muzej, Tolmin	6	0,77	—	—	6	0,77
Dolenjski muzej, Novo mesto	14	0,95	—	—	14	0,95
Narodna in univerzitetna knjižnica Ljubljana	—	—	1	0,65	1	0,65
Mestni muzej, Idrija	4	0,50	2	0,13	6	0,63
Muzej v Kamniku	2	0,43	1	0,15	3	0,58
Notranjski muzej Postojna	12	0,41	—	—	12	0,41
Okrajni muzej Koper	1	0,65	—	—	1	0,65
Muzej revolucije Celje	1	0,10	1	0,30	2	0,40
Posavski muzej Brežice	6	0,19	1	0,03	7	0,22
Muzej revolucije Slovenj Gradec	34	0,40	—	—	34	0,40
Inštitut za narodnostna vprašanja v Ljubljani	—	—	2	0,30	2	0,30
Mestni arhiv Koper	1	0,15	—	—	1	0,15
Mestni muzej Piran	2	0,02	—	—	2	0,02
Pokrajinski muzej Murska Sobota	1	0,08	—	—	1	0,08

GRADIVO

USTANOVA	NOB		Okupator. in dr.		Skupaj	
	Fondi in zb.	tm	Fondi in zb.	tm	Fondi in zb.	tm
	Muzejska zbirka Laško	—	—	2	0,12	2
Muzej NOB Ljutomer	1	0,03	—	—	1	0,03
Tehnični muzej Železarne Jesenice	1	0,06	1	0,01	2	0,07
Skupaj	571	172,06	335	673,34	906	846,00

IV